

فرهنگ لغات و ترکیبات
شرح التعرف لمذهب التصوف
(ربع سوم و چهارم)

مؤلف : اسماعیل فلاح

انتشارات افرا تربت
پاییز ۱۳۹۵

کتاب «شرح التعرف لمذهب التصوف» خواجه ابو ابراهیم مستملی بخاری از کهن ترین متون صوفیانه ی زبان فارسی است. این کتاب ترجمه و شرح کتاب «التعرف لمذهب التصوف» ابوبکر کلابادی بخاری است.

کتاب کلابادی نیز از آثار کهن و بنیادین صوفیان است و از گویاترین و دقیق ترین آن هاست. تحقیق درباره ی پیشینه ی زبان فارسی و گردآوری لغات و ترکیبات و نیز معادل های ترجمه ای یکی از کارهای مهم برای نگارش فرهنگ جامع تاریخی زبان فارسی است. بدیهی است که با مطالعه ی متون کهن فارسی اعم از ترجمه یا تألیف از سویی با گنجینه ی وسیعی از لغات و ترکیبات زبان فارسی آشنا می شویم و از دیگر سو توانایی این زبان را در معادل سازی برای واژگان غیر فارسی مشاهده می کنیم.

علاوه بر آن به نکات دستوری و چون تأثیر زبان ناحیه و لهجه ی مؤلف و در نتیجه بهره گیری مؤلف از واژگان جغرافیایی بومی خود در زبان ترجمه دست یابیم.

مؤلف خوش ذوق آقای اسماعیل نلاج، زحمت گردآوری و تحقیق این فرهنگ لغت را کشیده و رنج و مرارت زیادی را متحمل شده است. برای ارزشمند برای علاقمندان به این موضوع فراهم آورده است. در پایان یادآور می شود چون هیچ اثری عاری از کاستی نیست، کاستی های کتاب فوق را از طریق وبگاه afrotoz.atpub@gmail.com یا از طریق تلفن های همراه ۰۹۱۵۵۳۱۰۴۷۸ (ناشر) و یا ۰۹۱۵۱۳۶۶۰۰۴ (مؤلف) یادآوری کرده را تا انشاء الله در چاپ های بعدی اصلاح شوند.

حق یار و نگهدارتان

هیئت علمی انتشارات افرا تربت

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه.....
۱	کتاب‌تعارف و نویسنده ی آن:.....
۲	شرح تعارف.....
۲	سبک و نثر مستملی:.....
۴	سابقه و ضرورت انجام کتاب:.....
۴	اهداف کتاب:.....
۴	استفاده کنندگان از این کتاب چه کسانی هستند؟.....
۵	جنبه ی جدید بودن :.....
۵	شیوه ی نگارش فرهنگ :.....
۱۰	ا.....
۲۶	ب.....
۳۲	پ.....
۳۳	ت.....
۴۶	ث.....
۴۶	ج.....
۵۰	چ.....
۵۰	ح.....
۵۴	خ.....
۵۹	د.....
۶۲	ذ.....
۶۳	ر.....
۶۸	ز.....

۶۹		س
۷۵		ش
۸۰		ص
۸۴		ض
۸۵		ط
۸۶		ع
۹۲		غ
۹۴		ف
۹۸		ق
۱۰۲		ک
۱۰۶		گ
۱۰۶		ل
۱۰۸		م
۱۳۷		ن
۱۴۳		و
۱۴۷		هـ
۱۴۹		ی
۱۵۱		منابع و مآخذ
۱۵۲		برخی از آثار منتشر شده توسط نشر افرا تربت:

کتاب التعرف و نویسنده ی آن:

کتاب «شرح التعرف لمذهب التصوف» خواجه امام اجل زاهد فقیه عالم ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد بن عبدالله مستملی بخاری کهن ترین متن صوفیانه ی زبان فارسی است و چنانکه از عنوان کتاب «شرح تعرف» بر می آید این کتاب شرح گسترده و مبسوطی است بر کتابی فشرده و موجز با نام «التعرف لمذهب التصوف» یا «التعرف لمذهب اهل التصوف» نوشته ی امام الزاهد العارف ابوبکر بن ابی اسحق محمد بن ابراهیم بن یعقوب البخاری کلابادی. آگاهی ما درباره ابوبکر بن ابی اسحق کلابادی بخاری اندک است. از سال تولد وی اطلاعی در دست نیست آنچه از وی دانسته است آن است که وی منسوب به کلاباد است که محله ای بزرگ در بخارا بوده است و بسیاری از عالمان بدان منسوب اند. سال میلادی را هر چند به روز آدینه ۱۹ جمادی الاولی ۳۸۰ هجری نوشته اند؛ اما برخی از سالهای ۳۸۴ و ۳۸۵ نیز یاد کرده اند. (صفا، ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران، جلد اول، ص ۶۲۸) ابوبکر بن ابی اسحق محمد بن ابراهیم بن یعقوب کلابادی بخاری مردی فقیه و عالم و اصولی بود و بر مذهب سنی، سب تاج الاسلام داشت وی از پیشوایان تصوف بود و از حافظان حدیث کتابی داشت در حدیث با نام «بحر القواف» که به معانی الاخبار اشتها ر یافته است. این کتاب مجموعه ی ۵۹۲ حدیث است. کتاب التعرف لمذهب التصوف ابوبکر کلابادی از همان روزگار تألیف چندان نام و آوازه یافته بود که در وصف آن گاه گفته اند: لولا التعرف لما عرف التصوف، و گاه گفته اند: لولا التعرف تبطل التصوف، این کتاب را از کهن و بنیادین صوفیان است و از گویاترین و دقیق ترین آنها. ابوبکر کلابادی که بر اصول شریعت و احادیث طریقت چیرگی بسیار داشت در باب های نشر کتاب خود، همه نکته های باریک شریعت و طریقت را بیان شکافته است.

روی آوردن بسیار آگاهان و صاحب نظران به کتاب «التعرف» انگیزه ی نوشتن شرح های زیادی به عربی و فارسی بر آن گردید و گویا کلابادی خود نخستین کس بود که بر کتاب خود شرح نوشت و آنرا «احسن التصرف» نام نهاد.

شرح فارسی کتاب «التعرف» از امام ابو ابراهیم اسماعیل بن محمد بن عبدالله مستملی بخاری، در گذشته به سال ۴۳۴ هـ. ق که «نورالمربدین و فضیحه المدعین» خوانده شده است؛ بهترین و قدیمی ترین شرح فارسی بر این کتاب است.

خواجه ابوالبراهیم المستملی البخاری از بزرگان دین و دانش و عرفان به روزگار خود بود تاریخ در گذشت مستملی بخاری راسمعانی به سال ۴۳۴ هـ. ق دانسته است؛ و اگر این سخن درست باشد می توان مستملی را از هم عسرن خواجه عبدالله انصاری و ابوسعید ابی الخیر ابوریحان بیرونی و ابوعلی سینا و فرخی و منوچهری شمرد.

استاد علامه شادروان مجتبی مینوی درباره ی آثار مستملی بخاری نوشته است؛ دو کتاب به او نسبت داده شده است: یکی کتابی است در تفسیر قرآن به زبان فارسی که آنرا رشیدالدین طواط شاعر و دبیر معروف به او نسبت می دهد و دیگری کتابی است موسوم به کشف المحجوب که نسخه آن از آن در کتابخانه ی قلیچ علی پاشا در استانبول موجود است و محتمل است که این هم فارسی باشد ولی در چه موضوعی است مشخص نیست. (صفاء ذبیح الله، تاریخ ادبیات در ایران جلد اول، ص ۶۲۹)

شرح تعرف

در خصوص شرح تعرف باب گفت که این کتاب به چند نام خوانده شده است، در یکی از نسخه ها «نورالمیردین و فضیحه الدعان» نام گرفته است در دیگری «نورالمیردین شرح تعرف لمذهب التصوف» و در نسخه ای «کشف المحجوب شرح التصوف» خوانده شده است ولی بدین درستی مشخص نیست که این گوناگونی از کجاریشه گرفته آنچه مسلم است این کتاب بیشتر از دیگر آثار نامبردار تصوف «کشف المحجوب» نگاشته شده است. ابوالحسن علی بن عثمان بن ابی علی جلایی غزنوی هجویری در گذشته به سال ۴۶۵ هـ. ق در «بقات الصوفیه» ی شیخ الاسلام امامه الاثمه ابواسماعیل عبدالله بن ابی منصور محمد انصاری، در گذشته آدینه ی ۲۲ ذیالحجه سال ۴۸۱ هـ. ق نوشته شده است.

آنچه گفتنی است این است که گذشته از کهنگی متن این اثر بزبان بنیادین تصوف، نسخه ای خطی از آن در شمار دومین نسخه ی خطی تاریخ دار زبان فارسی است.

سبک و نثر مستملی:

مستملی در سرآغاز اثر خود طی مقدمه ای کوتاه که بر کتاب نوشته انگیزه ی خود را باز نموده است «اصحاب از من درخواستند تا کتابی جمع کنم... اجابت کردم به حسب طاقت و بنا کردم بر کتابی که شیخ ما ابوبکر بن ابی اسحق ... بخاری کلابادی ... تألیف کرده است... من آن

کتاب را به شرح کردم.

آنگاه به شرح متن کتاب «تعرف» ابوبکر بخاری کلابادی روی آورده و در این کار دقت و امانت تمام به کار برده است وی دیباچه ی کتاب کلابادی را نیز جمله به جمله نقل کرده است سپس به ترجمه ی آن به پارسی پرداخته است شیوایی و روانی ترجمه مستملی قابل ستایش است که نمونه هایی چند از آن آورده می شود. «آذانه‌م و اعیه» گوش های ایشان یاددار است. «وَ اَنْتَخَبْ مِنْ ارَادَلُوحِيهِ وَ سِفَارَتِهِ» و بگزید آنرا که خواست وحی خود را و آشتی اوگندن را، که سفیر آن بود که میان دو تن آشتی افکند. «طهر عن ادناس النفوس اسرار هم» پاک گردانید از پلیدی های تنها سرهای ایشان را. فصاحت و روانی و نیز امانت در ترجمه از کلام مستملی پیداست. اما اصراری در آوردن واژه های عربی فارسی ندارد. قصد و غرض او رسایی کلام است نه زیبایی آن. وی پس از ترجمه به شرح و تفسیرت های کلابادی می پردازد. شرح ها گاه کوتاه و گاه بلند است. از سویی دیگر همه جا مستملی با کلابادی مصادف است. برخی اوقات دیده می شود که با رأی و نظر کلابادی موافقت ندارد. که از جمله دلی به توجیه نظرهای کلابادی می ایستد اما در بیشترین موارد خود به استدلال می پردازد و ناسایی استنباط کلابادی را باز می نماید. اما حکم کلی آن است که با کلابادی در کلیت هم رای و هم داده تان است زیرا هر دو حنفی اند و بر مذهب سنت و جماعت. نثر مستملی نثر استوار و ساده و بی تکلیف است و مستملی در به کار بردن واژه های عربی در شرح تعرف دست و دل باز است. کتاب شرح تعرف در چهار بخش است و بیشترین نسخه ها بر این معنی گواه است و مولف در پایان بخش های نسخه ها، خبر از پایان بخش های چهارگانه می دهد.

تحقیق درباره ی پیشینه ی زبان فارسی و گردآوری و معادل های ترجمه ای، اصل اول و اساسی برای نگارش فرهنگ جامع تاریخی زبان فارسی است. بدیهی است که با مطالعه ی متون کهن و ترجمه شده ی فارسی از سویی با گنجینه ی وسیعی از لغات و ترکیبات زبان فارسی آشنا می شویم و از دیگر سو توانایی این زبان را در معادل یابی برای واژگان غیر فارسی مشاهده می کنیم.

با انجام چنین تحقیقی علاوه بر موارد از پیش گفته می توانیم به نکات دیگری همچون تأثیر زبان ناحیه و لهجه ی مولف و در نتیجه بهره گیری مولف از واژگان جغرافیای بومی خود در زبان ترجمه دست یابیم.

سابقه و ضرورت انجام کتاب:

تا آنجا که نگارنده جست و جو کرده است، هنوز چنین تحقیقی بر روی کتاب شرح التعرف صورت نگرفته است و جای چنین تحقیقی برای فراهم کردن مقدمات تألیف فرهنگ جامع تاریخی زبان فارسی خالی است. فرهنگستان زبان ایران نیز بر این قصد بوده است که بر متون اصلی زبان فارسی فرهنگهایی تدوین کند و در این راه کارهایی تمام و چاپ شده و بعضی تمام و چاپ نشده و یا ناتمامانجام داده است برشمردن و فهرست کردن الفبایی همه واژگان هر یک از آثار ادبی با دادن شاهد، یکی از ضروریات زبان و ادب بلکه از امور ناگزیر در این باب است. بررسی سبک شناسی هر یک از آثار ادبی و در نتیجه سبک شناسی هردوره امکان پذیر نیست جز آنکه هرمتنی دقیقاً بررسی شود. تعداد کار برد هر واژه و ترکیبی با در نظر گرفتن بارهای معنایی آن در متن مشخص شود. با فراهم آمدن فرهنگهایی از این قبیل، امکان رسم یک منحنی علمی در کار زبان میسر خواهد شد و نویسندگان را یا ناظران از هاله ی ابهام تعارفات تذکره نویسانه ی یکدست و کلیشه ای به در می آورد و خطوط علمی و زبانی شخص و برخورد های اجتماعی او مشخص می شود و نتیجه ی آن روشن شدن و یا روشن تر شدن اوضاع اجتماعی زمان او خواهد بود.

به جز سودهای اساسی که بر این گونه فرهنگها عوار است، فایده های جنبی بسیاری هم دارد که فی المثل پاسخ دادن به پرسشگری است که می تواند از اطلاعات واژگان و معانی آنها و اصطلاحات و ترکیبات عصر نویسنده آگاهی یابد که است به دنبال اصطلاحات و واژگان مورد نظر خویش بگردد و با صرف کمترین وقت به روشنترین و کاملترین نتیجه دست یابد.

اهداف کتاب:

- ۱- گردآوری لغات و ترکیبات کهن
- ۲- گردآوری پاره ای از تاثیرات لهجه بر زبان معیار.
- ۳- کشف توانایی های زبان فارسی در معادل یابی برای واژه های بیگانه.
- ۴- کاربرد در نگارش فرهنگ جامع تاریخی زبان فارسی.

استفاده کنندگان از این کتاب چه کسانی هستند؟

استفاده کنندگان اصلی این کتاب اساتید و دانشجویان رشته های ادبیات و زبان شناسی و نیز موسساتی چون: فرهنگستان زبان و ادب فارسی و به ویژه سازمان لغت نامه ی دهخدا.

جنبه ی جدید بودن و نوآوری:

با توجه به تکراری نبودن موضوع و نیز تعلق مولف متن به جغرافیایی ناحیه ی بخارا می توان به نکات جالب و قابل تاملی در زبان مترجم که تعلق به شرق تمدن اسلامی دارد، در مقایسه با زبان فارسی رایج در دیگر نقاط ایران دست یافت.

شیوه ی نگارش فرهنگ حاضر:

روش تحقیق توصیفی و براساس منابع کتابخانه ای است به طوری که ابتدا متن کتاب شرح التعرف را از آغاز تا پایان کتاب حرف به حرف و واژه به واژه مورد مطالعه قرار داده و سپس لغات و ترکیبات در متن را تا پایان جلد چهارم مشخص و بعد از آن لغات و ترکیبات (ربع سوم و چهارم) به صورت جداگانه و بر روی یک فیش همراه معنی و شاهد مثال ثبت گردید به این صورت که ابتدا مدخل بعد از آن توضیح مدرسه یا معنی آن بعد اگر اصطلاح عرفانی بود توضیح داده می شد و بعد از آن شاهد مثال از خود کتاب و بعد هم ارجاع به مأخذ و صفحه مثلاً (۱۱۷۰/۳) یعنی جلد ۳ صفحه ی ۱۳۷۰ و اگر توضیح بیشتر لازم می آمد ذیل عبارت «ضح» نوشته می شد.

در این شیوه سعی شده تا:

- ۱- گردآوری لغات و ترکیبات و اصطلاحات و اعمال به توجهِ به این ویژگی که کهن باشد و اگر امروزه کاربرد دارد زبان ناحیه باشد نه معیار انجام گیرد.
- ۲- توضیح هر مدخل حداکثر در دو خط با ذکر مأخذ در پایان توضیح باشد.
- ۳- اگر اصطلاحی در خود کتاب توضیح داده شده باشد و توضیح کتاب روشن باشد تنها عبارت کتاب را برای توضیح و شاهد مثال نقل کنم.
- ۴- قلمرو معرفتی و نوع دستوری ملاک کار نباشد و الزامی هم نداشته باشد.
- ۵- اگر مدخل نکته ی خاصی داشت هم چون کاربرد خاص و نادر به زبان که در فرهنگهای لغت نیامده باشد و یا از جانب مولف در مقابل معادل عربی آن آمده باشد ذیل مدخل در مقابل علامت اختصاری «ضح» این نکات را توضیح دهم.
- ۶- از متون همدوره نیز استفاده نمایم.
- ۷- در این کار سعی شده تا تمام عبارتهای خاص مشکول «اعراب گذاری» گردد تا خواننده هیچ ابهامی در نحوه ی خواندن کلمات نداشته باشد.

۸- مختصر گویی یکی از ویژگی های این فرهنگ است و مراجعه کننده می تواند ضمن بدست آوردن اطلاعات مورد نیاز اطلاعات کامل تری را با مراجعه به منبع اصلی بدست آورد.

منابع اصلی استفاده شده در شیوه ی نگارش فرهنگ حاضر

- ۱- کامل ترین منبع لغت فارسی موجود کتاب ارزشمند لغت نامه از مرحوم دهخداست که سعی شده تمام لغات و ترکیبات معنی دار از این کتاب آورده شود.
- ۲- در خصوص اصطلاحات عرفانی و برخی لغات که در حوزه ی معارف اسلامی بود، به دو کتاب «فرهنگ لغات و تعبیرات عرفانی در سه جلد» و «فرهنگ معارف اسلامی» هر دو اثر سید جعفر سجادی مراجعه کرده و استفاده نموده ام.
- ۳- مراجعه به فرهنگ معین اثر دکتر محمد معین و الرائد دکتر رضا اترابی نژاد را نیز مدنظر داشته و استفاده کرده ام.
- ۴- متون کهن را همواره ی شرح التعرف بررسی شده و هر جا لازم بوده از آن استفاده گردیده است:

من توفیق

اسماعیل فلاح